

JAROSLAV BAUER

STAROČESKÁ SPOJKA *než*, *nežli*

O. Staročeské *než* mělo nejčastěji funkci spojky srovnávací, řídčeji omezovací (resp. výjimekové) a odporovací; už v stč. období se stalo i spojkou časovou. Ve všech těchto funkcích se zachovalo dodnes. Zdálo by se tedy, že jeho historický vývoj není zajímavý — ale přesto je tu právě v období stč. několik pozoruhodných jevů.

Běžná podoba této spojky byla *než*; předpokládaná plná forma *neže* není již v stč. obvyklá. Rozšířená podoba *nežli* je mnohem řidší, je však dobře doložena zejména ve funkci spojky srovnávací a časové, kde není od prostého *než* nijak významově odlišena. Jen výjimečně najdeme *nežli* ve funkci spojky odporovací a omezovací nebo výjimekové; bylo by proto možno o jistém náznaku významového rozlišení mezi *než* (jako podobou zcela neutrální a bezpříznakovou) a *nežli* mluvit.

Spojka *neže*, *neželi* patří k starým spojovacím prostředkům; o tom svědčí její doložení v památkách stsl., strus. a stč. V. Vondrák ji proto pokládá za prostředek už praslovanský (*Vergleichende slavische Grammatik* II², Göttingen 1928, 330). Na druhé straně jsou tu však závažné důvody, které nám brání považovat ji za obecně rozšířený a ustálený prostředek psl.: (1) v některých slovanských jazycích existují útvary sice paralelní, ale složené z jiných komponentů: stsl. *negъli*, *nekъli* // *neže*, *neželi*, sch. *nego*, *nego li*, pol. *niz*, *nizli*; také v strušt. bylo vedle *neželi* i *niže*, *níželi*;¹ (2) v starých památkách českých, ruských i jiných najdeme ještě jasné stopy toho, že konstrukce se spojkou *neže/li* nebyly zcela ustáleny, že si v nich *neže* zachovávalo ještě zbytky svého prvotního významu nespojkového. Zdá se tedy, že vývoj, jehož počátky jsou jisté už praslovanské, byl dovršen až v jednotlivých slovanských jazycích; přitom se projevila pravděpodobná nářeční diference praslovanské a zčásti šlo o vývoj jen paralelní. Za nejstarší můžeme považovat *neže* srovnávací, ale i jeho vznik lze dobře vyložit na materiálu z jednotlivých slovanských jazyků, zejm. ze staré češtiny.

1. Srovnávací *než* vzniklo, jak přesvědčivě vyložil již J. Gebauer (*Historická mluvnice česká* IV, Praha 1929, 207—208), z negace *ne* a z enklitické partikuly *-že*. Věty typu *lepší mohutý sedlák než vládyka chudý* (ŠtítKlem 97a) měly původně tento smysl: „lepší je zámožný sedlák, ne (nikoli) chudý vládyka“. Podporou tohoto výkladu jsou doklady s pouhým *ne* ve významu „než“: *bóh najlépe to vie, že, ne bych v také příslovie jáz hi mój ľud byl upadna*,

¹ Srov. A. N. Stecenko, *Složnopolodčinnenoje predloženie v ruskom jazyke XIV—XVI vv.*, Tomsk 1960, 207.

kak jest smirt velmi nesnadna, však raději v ňu upadnu AlxBM 128; *raději užru smrt všeho rodu svého, nepotupi ani zab'u jazyka svého* DalC 112a × *než potupu a hanbu jazyka příbuzného* DalL 63.60.²

Jak upozornil J. Gebauer, svědčí o přežívání záporné platnosti *než* užití spojky *ani*, *ni* místo *i* ve srovnávacím obratu: [modlitba] *má věčšie dôstojenstvie než póst ani almužna* AlbRÁJA 57b; *nesmierně ty máš více věřiti tomu slovu Pána Ježíše nežli andělóm, ani mrtvým, by z mrtvých vstali, ani lidem, ani ďablóm z pekla horúcieho* RokPost 33b—34a. Cítíme ji i v jiných dokladech, např. *a k tomu jest velmi užitečno každému služ' božíemu samému přebývati od hluku lidského podál, a než s častými přichozími hostinnú práci mieti a své práce i modlitby opustiti* OtcB 5b (*a než* = „a nikoli“); *ale ktož netbá na přátely jako i na nepřátely, jiný to chval, než já!* ŠtítMus 96b.

Pro původní souřadnou povahu spojení svědčí však ještě jedna okolnost: užití indikativu budoucího času při srovnání s nreálným dějem, např. *kak jest smirt velmi nesnadna, však raději v ňu upadnu, nežli se tak svých ukradnu* AlxBM 132; *<l>epí sám jest umra za ny, než ta ztráta padne na ny* AlxH 400 (pod. AlxV 2365); *protož než se jich otvinu, lepí sem, ž' ot nich pohynu* AlxBM 135;³ *lépe nám jest se nyní obrániti, než ny budú potom naše děti haněti* DalL 57.42. Dnes bychom tu užili všude kondicionálu: *než bych tajně utekl, než aby padla, než aby nás haněly* atp. Budoucí indikativ je zde však plně na místě, položíme-li místo *než* pouhou negaci: *raději zemru, neuteku svým; lépe jest se nyní brániti, nebudou nás potom naše děti haněti*, atp. Kondicionál byl v stč. řídký; kladl se zejména ve větách, které by samy o sobě byly citově zabarveny; *než bych to chtěl učiniti, raději chci zabít býti* DalL 92.66 (jako samostatná věta by mohla srovnávací věta znít: *to bych nechtěl učiniti!*). Řídké jsou i věty s *než když* apod., např. *neb všíklíká sprostná slova, tať mají býti králova jistější, než když <přisahá> kupec* NRada 531.

Připojení částice *li* ke spojce nevnašelo do konstrukce nový významový prvek; je to obdobný případ jako při *nebo* // *neboli* apod.

Kdyby bylo užití *li* po komparativu ve významu „než“, doložené sporadicky v staroslověněštině, odrazem domácího slovanského úzu,⁴ bylo by jeho rozšíření ve srovnávacích obrazech a větách jako zesílení vznikající spojky *neže* velmi dobře pochopitelné — k podobné kumulaci partikulí docházelo při vzniku spojek častěji. Je však možné (a podle mého soudu pravděpodobné), že se v stsl. dostalo *li* do této funkce jako ekvivalent řeckého *η*, s nímž korespondovalo běžné ve významu vylučovacím. S takovým „funkčním obohacením“ domácího prostředku, který se stal běžným překladovým ekvivalentem prostředku řeckého, setkáváme se v stsl. častěji.

2. Časové *než*, *nežli* není v nejstarších památkách dosvědčeno — je v nich pouze *než* po komparativu *dřeve* nebo po souznačném adverbium *prvé*: *pojme ovšem mnoho strasti dřieve, než doby té vlasti* AlxM 65; *prvé než jě mohl*

² Podobné doklady s *a ne*, *a ni* jsou i v staré ruštině: *lučše chleb s vodoju, a ne pirog s bedoju; lutče sem'ju* („sedmkrát“) *goreti, a ni odnova b vdoveti* (L. A. Bulachovskij, *Istoričeskij kommentarij k russkomu literaturnomu jazyku*, Moskva 1958⁵, 378).

³ R. Trautmann (*Die alttschechische Alexandreis*, Heidelberg 1916, 94) soudí, že v těchto dokladech „ist auch die Auffassung als Konj. ‚eher möglich““. To je však vyloučeno: jednak tomu odporuje celý smysl souvětí, jednak — jak ukážeme dále — nemělo v době vzniku Alexandreidy samotné *než* ještě časový význam.

⁴ Srov. V. Vondrák, *Vergleichende slav. Grammatik* II², 329—330; *Slovník jazyka staroslověnského*, seš. 16, Praha 1967, 119.

přemoci . . . , množství lidí život skona AlxM 72; ó svatý Prokope, pomoz mi, at tě uzří dřiev, nežli budeš v zemi Hrad 22b. Stejná je situace v souvětí s než — až. Nejstarší doklady nejsou průkazné: než se vytirhne ŽaltGlos 128.6 (119a11)⁵ nepřekládá asi lat. *priusquam* celé (ŽaltKlem zde má *dřeve než vynde, až zahyne, ŽaltWit dřiev než se vytirhne, zsechlo jest*; samotné časové než není v těchto žaltářích doloženo); v dokladu *než to bude, dajmy se zbíti* DalC 139a (pod. DalL 83.34) jde asi o elipsu komparativu *radějiše* (srov. DalP 35b: *dřeve než tomu dáme býti, radějiše se dámy zbíti*); proti než v DalL 79.27 (*pak tehdy, než na nepřátely vyjediechu, až svú zemi drahně zhubiechu*) je v starším rukopise DalC 134a *dřeve než*. Nejstarší bezpečné doklady s pouhým než jsou až z 2. pol. XIV. stol.; např. *za žádnéhoť nepójdu muže, nežť jej ohledaji* LogKat 347 (ale i zde proniká odstín výjimečný — „leďa když“). To je jasným svědectvím, že časový význam spojky *než/li* je sekundární: původně šlo o srovnávací *než/li* ve spojení s komparativem *dřeve* nebo adv. *prvé*, které vyjadřovaly časový vztah svým lexikálním významem, a teprve časem se začalo samo *než/li* chápat jako výrazový prostředek časového vztahu. Podobný vývoj probíhal i v jiných slovanských jazycích.⁶

Proto nemůžeme přijmout výklad Fr. Trávníčka, který myslí na vznik časového *než* z negace *ne* a z obsahové spojky *že*: souvětí typu *než ho dojela, až jí na cestě poselství oznáměno* (Veleslavín) vykládá z původního znění: *ne, že ho dojela, až . . . s významem „není tomu tak, že ho dojela, a hle, bylo jí na cestě oznáměno poselství“*. (Viz *Historická mluvnice česká III — Skladba*, Praha 1957, 97.) Z tohoto východiska vyzvojuje Trávníček další vývoj českého *než*: „Další vývoj byl ten, že *ne* ztratilo větnou platnost, že platnost obsahové spojky, obě slova splýnula v *neže, než*, které nabýlo úkonu časové spojky. V tomto novém úkonu se přidávalo příslovce *dříve* nebo *prvé*, vyjadřující srovnávací povahu spojky *než*, to, že uvozuje větu, jejíž děj nastane dříve než děj vyslovený ve větě druhé . . . V některých takových případech stalo se *než* členskou spojkou srovnávací, např. *jsem starší než ty*.“ (Tamtéž 97–98.)

Výklad sám o sobě by byl pravděpodobný, ale odporuje mu doložený stav v stě. památkách, který jasně svědčí o sekundárnosti časového *než* a primárnosti *než* srovnávacího. Je příznačné, že jako příklad pro objasnění geneze spojky tak staré zvolil Trávníček doklad až z 2. pol. XVI. stol.⁷

Pozdní je užití spojky *než* v časových větách odpovídajících na otázku *jak dlouho?* (*než* = „dokud ne“), např. *zůstanu zde, než to dokončíš*. V stě.

⁵ Viz A. Patera, *Stě. glossy v latinském žaltáři musejním XIII. stol.*, ČČM 53, 1879, 524. — O souvětí s *než* — *až* viz J. Bauer, *Vývoj českého souvětí*, 228.

⁶ Tak vykládá vznik časového významu čes. *než*, pol. *niz* a luž. *njezli* již T. Maretič, *Veznici u slovanskijem jezicima*, Rad JAZU 89, 1888, 80–81. Pro polštinu zjišťuje K. Nitsch (*Póki i nim*, *Studia z historii polskiego slownictwa*, Kraków 1948, 42n.), že východiskem časové funkce spojky *nize, nizli* je její užití srovnávací a že starší jsou konstrukce s komparativem *drzewiej nize, pirzwiej nizli* apod. Ruština znala jen *prežde neželi*, tedy *neže li* po komparativu (srov. E. I. Korotajeva, *Vremnennoje složnopodčinennoje predloženie*, Vestnik Leningrad. gos. univ. 1953, 6, 81).

⁷ Pozdní doložení samotného *než* a jeho vznik z *dřeve než* zjišťuje pro stě. též I. I. Rojzenzon, *Iz istoričeskogo sintaksisa češskogo jazyka*, Trudy Uzbekskogo gos. univ. 92, Samarkand 1958, 150–155.

⁸ V *Neslovesných větách v češtině* (II, Brno 1931, 57) přijímal naproti tomu Trávníček výklad Gebauerův o vzniku *než* ve srovnávacích obratech z negace *ne* (s větnou platností) a z enklitického *-že, -ž* (tedy z částice, nikoli z obsahové spojky). Tento výklad je nepochybně správnější. Samostatně vykládá Trávníček vznik odporovacího *než* „nýbrž“, a to také z negace s větnou platností a z partikule *ž/e/*, která snad mohla mít v době vzniku spojky *než* ještě deiktický význam „hle“ (ibid. 59). Na spojku *že* zde nemyslí. — Také sch. *nego* dosvědčuje, že tu jde o částici a nikoli spojku: byla to stará částice ve dvou podobách různě rozšířených na slovanském teritoriu — *že* < **ge* // *go*.

najdeme sice tu a tam doklady, v nichž bychom mohli *než* v tomto smyslu interpretovat, ale bližší analýza ukáže, že jde o význam „dříve než“ nebo jiný významový odstín. (Srov. J. Bauer, *Vývoj českého souvětí*, Praha 1960, 231.)

3. Odporovací *než* nemáme také z nejstarších památek doloženo; objevuje se teprve v 2. pol. XIV. stol. a dosti se pak šíří. Nejčastěji připojuje větu nebo výraz vyjadřující, co platí místo něčeho popřeného (= nč. „nýbrž“), např. *nepláče pro blud ni lest, než pro milost a pro bolest* Hrad 44b; *ti světi starci ... nic za úsilie nemějiechu, než vši svú mocí až do skončenie po dobrých skutciech stáchu* OtcB 2a. Ještě později se šíří do jiných odstínů odporovacího vztahu, zejm. omezovacího (uvádí větu nebo výraz omezující platnost něčeho, ve smyslu nč. „jenže“), např. *přišel Ježíš od Galilee do Jordána k Janovi, aby křščen byl od něho, než Jan bráníše sě* EvOl 214b Mt 3.14 × *ale* EvZim (lat. *autem*); *z Egypta až do Jeruzalema mýta sú malá, než častá* CestKabK 36a. V nejstarších památkách jsou nanejvýš případy přechodné mezi vztahem výjimečným a odporovacím, např. *našeho myšlenie diábel věděti nemož, než skrzě zjěvenie znamenie muož sě vtípati* Mat 255a.

Lze tedy soudit, že i odporovací *než* vzniklo z negace *ne* (asi paralelním vývojem s *než* srovnávacím, ovšem v jiném kontextu), dodatečně znovu popírající obsah předchozí věty: „nepláče pro blud ani lest — ne, pro milost a bolest [pláče]“ (Srov. výklad Trávníčkův, *Neslovesné věty v češtině* II, 59.)

Je otázka, zdali nedostatek dokladů v nejstarších památkách svědčí o pozdějším původu odporovacího *než*, anebo jen o jeho pozdějším rozšíření ve spisovném jazyce. Jeho genezi, jak jsme ji naznačili, je totiž nutno klást do jazyka mluveného, kde byly asi podobné konstrukce s dodatečným popřením předcházející věty dosti časté, aby se mohly ustálit a gramatikalizovat. Do spisovného jazyka se nová spojka šířila jen pozvolna, protože to nebyl prostředek nutný k vyplnění nějaké výrazové potřeby — odporovací vztah běžně vyjadřovala plně ustálená a významově ani stylisticky již nezabarvená spojka *ale*.

Přijmeme-li tento předpoklad, mohli bychom souhlasit s výkladem, že několikrát doložené odporovací *než* v církevněslovenských památkách české provenience je bohemismus.⁸

Paralelní vývoj k odporovacímu užití po negaci proběhl u sch. *nego*: ve významu „nýbrž“ se stalo běžnou spojkou.⁹

4. Ani omezovací a výjimečné užití *než* nemáme hojněji dosvědčeno z nejstarších textů. Mohu uvést jen jeden doklad z AlxB 270: *tiem zrádným smilstvém, jehož více nenie poně nikdie než u Babyloně*, ale i zde je v předcházející části věty komparativ *více*, takže lze *než* vykládat i jako srovnávací. Z pozdějších dokladů srov. např. *ani jiná příhoda jich padenie činila, než že sú nebyli naučeni od starších* OtcB 124a. Později se *než* v tomto významu rychle šíří. Užívá se ho vždy po záporu a nejčastěji po záporných zájmenech a příslovcích *nikdo, nic, nikde, žádný* apod. nebo po *jiný, jinak*. Srov. *a já také smutný od mého mistra, svatého Pavla, neodlúčil sem sě, než v tu dobu, ješto*

⁸ Jako bohemismus vykládá odporovací *neže* v 1. stsl. legendě o sv. Václavu V. Vondrák, *Vergl. slav. Grammatik* II², 470–471; nově viz R. Večerka, *Bohemismy v první stsl. legendě Václavské*, Slavia 30, 1961, 417–418. Odporovací *neže* je doloženo též v českocírkevněslovenské památce *Bešedy na jevangelije papy Grigorija Velikago*.

⁹ Viz T. Maretić, *Gramatika i stilistika hrvatskoga illi srpskoga književnog jezika*, 3. vyd., Zagreb 1963, 537.

mě zlí lidie od něho odstráichu Pasma 308a.¹⁰ Zde všude má význam výjimečný (vyjadřuje výlučně platný případ, vyňatý z platnosti všeobecného popření), který přechází v omezovací: *nic jiného, nikdo – než* = „pouze“, „jenom“.

Vidíme, že i zde je *než* vázáno na předcházející negaci (jako ve spojeních odporovacích) — a vzniklo asi podobným vývojem, ovšem zase v jiném kontextu. Přitom věty s *jiný, jinak* apod. tvoří jistý styčný bod s *než* srovnávacím.

5. Zdá se tedy, že u *než* máme příklad trojho směru vývoje původně téhož slova — negace *ne*, který se uskutečnil v různých kontextech. K nim pak přibyl další, čtvrtý význam (časový) přechodnocením *než* srovnávacího.

Vývoj, který začal již v době předhistorické a spadá jistě aspoň zčásti do období praslovanského, neprobíhal stejně rychle: nejdříve došlo zřejmě k ustálení *než* srovnávacího (třebaže se do stč. dochovaly stopy jeho původní předspojkové povahy), které se rychle rozšířilo i v jazyce spisovném; řidčeji a pravděpodobně později se utvářelo *než* odporovací a omezovací nebo výjimečkové. Do literárních památek se dostává až později, snad proto, že si déle podržovalo hovorový ráz. Výjimečkové *než* vyplnilo mezeru ve spojovacích prostředcích, proto se pak rychle a obecně rozšířilo;¹¹ naproti tomu odporovací *než* jen rozhojnilo zásobu odporovacích spojek, proto se šířilo pomaleji a nestalo se prostředkem obecně užívaným; zdá se, že od počátku mělo do jisté míry povahu stylisticky zabarveného protějšku k neutrálnímu *ale* (pozorujeme např. zvláštní zálibu v *než* v některých rukopisech téže památky, zatímco jiné užívají *ale*). V nové češtině se stalo odporovací *než* archaismem.

Čeština využila spojky *než* ze slovanských jazyků nejšíře; proto je prozkoumání nejstaršího stavu a dalšího vývoje velmi důležité i ze srovnávacího hlediska. A ovšem i naopak: vývoj v jiných slovanských jazycích pomáhá pochopit vývoj český.

ДРЕВНЕЧЕШСКИЙ СОЮЗ *než, nežli*

Союз *než* (реже *nežli*) выполняет в древнечешском языке функцию союза сравнительного, противительного, ограничительного и позднее также временного. Он восходит, по всей вероятности, к праславянской эпохе, но некоторые явления указывают на то, что его окончательное оформление и закрепление в роли грамматического слова произошло позже, отчасти только в отдельных славянских языках.

1. Сравнительный союз *než* возник путем слияния отрицательной частицы *ne* и энклитической частицы *ž(e)*; в древнечешском языке сохранились примеры с одним *ne* на месте *než* и следы отрицательного значения *než*, выполнявшего уже функцию союза. Первоначальный паратактический характер предложений с союзом *než* отражается также в употреблении наклонения глагола-сказуемого.

2. Временное значение союза *než* возникло только в течение исторического развития чешского языка из значения сравнительного в конструкциях, в которых он стоял после сравнительной степени *dříve* или наречия *prvé*, выражавших временное значение благодаря их лексическому значению. Первые примеры, в которых один союз *než* можно считать выражением временного отношения, восходят к концу XIV в. Объясне-

¹⁰ Jen ojedinele a v pozdních památkách se *než* objevuje po větě kladné, ale to je zřejmě sekundární. Viz *Vývoj českého souvětí*, 344.

¹¹ O vývoji výjimečkových a omezovacích vět v stč. viz *Vývoj českého souvětí*, 339n. V nejstarších památkách zjišťujeme náběhy k přeměně příslovce *jedno a kromě* ve spojku; teprve později sem proniká *leč a než*.

ние возникновения временного *než* из отрицательной частицы *ne* и изъянительного союза *že* нельзя считать правильным.

3. Противительный союз *než* встречается в литературных памятниках с 2-ой половины XIV в. (сначала лишь после отрицаемого члена или предложения), однако не исключена возможность, что он жил еще раньше в устной речи; он тоже восходит к отрицательной частице *ne* и энклитической частице *že*, но его образование произошло самостоятельно, без прямой связи с сравнительным *než*.

4. Союз *než*, выражающий ограничение или исключение, встречается в памятниках тоже только начиная с 2-ой половины XIV в.; единичные более древние примеры стоят в прямой связи со сравнительным *než*. В дальнейшем развитии чешского языка ограничительное *než* быстро и широко распространилось.

5. Данные древнечешского языка — с учетом развития в других славянских языках — приводят к заключению, что нужно считаться не с моногенезисом, а с полигенезисом союза *než*; он восходит к отрицательной частице *ne* и энклитической частице *že*, но его переход в союз произошел отдельно и в разное время в отдельных его функциях.